

Мирослав БОРИСЕНКО
Київ

КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО КИЄВА ТА УМОВИ ЖИТТЯ КИЯН в 1920 – 1930-х роках

Проблема становлення та розвитку комунального господарства є своєрідним індикатором розвитку суспільства. Формується особливе урбаністичне середовище й як наслідок специфічний спосіб існування міського мешканця, що не залежить від змін пору року, циклічного розміреного світовідчуття, кругообігу природи тощо.

Історіографія комунального господарства сучасних міст України має фрагментарний характер й складається з досліджень історії техніки. Окремі дослідження були присвячені технологічному прогресові комунальних служб – водогону, виробництву електрики, транспорту тощо¹. Одночасно, ще з 1920-х років маємо кілька цікавих соціологічних спостережень над побутом міського мешканця, що іноді з'являлися переважно в періодичних виданнях². Хоча радянська історіографія декларувала наукові підходи до соціально-економічної історії, реальний масив наукових праць часто орієнтований на тенденційно підібрані матеріали, присвячені висвітленню зростання добробуту робітників³. Сучасні дослідження оминають комплексну реконструкцію особливого способу життя міського мешканця в умовах трансформації антропогенного ландшафту в епоху індустріального суспільства. Крім значного масиву архівних матеріалів органів державної влади та місцевих органів самоуправління, важливим джерелом для запропонованої теми є публікації в періодичних виданнях – “Коммунальное хозяйство на Украине”, “Соціалістичний Київ”, “Архітектура радянської України”, газети – “Більшовик”, “Пролетарська Правда” тощо.

Отже, найважливішим аспектом дослідження є аналіз зміни способу життя мешканця великого міста під впливом різних факторів. Одразу потрібно сказати, що кардинальна, шокова переміна в звичному способі життя, настала саме з революційними подіями 1917 – 1920 рр. Криза комунального господарства стала для мешканців міст найбільш яскравим спадком епохи “воєнного комунізму”. Цілковита розруха господарства проявлялася у тому, що було по суті

ліквідовано усі міські вигоди. Припинилися постачання води та робота асенізаторних об'єктів, майже завмер рух транспорту, не проводилися ремонти тощо. Розібрано на дрова паркани та порубані й зелені насадження. Потрібно нагадати, що перед війною Київ був містом з розгалуженою міською мережею електричного освітлення, водогонном та каналізацією, високим коефіцієнтом забрукованих, охайних вулиць. Розвиток нового комунального господарства, що народжувалося в Києві в попередні роки шляхом активного залучення коштів інвесторів та впровадження нових технологій, разом було призупинено. Причинами такого занепаду були не стільки бойові дії, хоча саме комунальні об'єкти часто ставали центрами збройної боротьби – в Києві була підірвана електростанція та водогінна станція, а скоріше безглузда політика більшовицької влади. 17 липня 1919 р. усі підприємства, що надавали громадянам комунальні послуги, були націоналізовані Декретом ВУЦВК України. Експеримент з безкоштовним забезпеченням комунальними послугами населення провалився одразу й призвів до небезпечних наслідків. Ліквідація плати за квартиру та проїзд в громадському транспорті призвели до катастрофічної нестачі коштів для нормального підтримання життя в містах.

Спроба централізованого управління комунальним господарством у містах одразу ж провалилася. При НКВС існував головний відділ комунального господарства, що створював свої відділи на місцях у губерніях та повітах так звані “откомунгоспи”, котрі мали займатися безпосереднім забезпеченням потреб населення. Ці органи мали по десять відділів, а то й підвідділів: благоустрою, очистки, ремонтний, житлово-ревізійний тощо. Незважаючи на те, що “откомунгоспи” були наділені широким повноваженнями, вони не могли вирішити найважливіші проблеми громади. Цікаво, що ще в 1919 р. відомий київський архітектор П. Альошин, який на той час займав посаду Головного архітектора Києва, писав, що усі потреби населення будь якого міста, як фізичні, так і духовні, мають бути задоволені за рахунок місцевої ініціативи незалежно від політики центру⁴. Однак політика воєнного комунізму заперечувала можливість широких прав самоврядування місцевих громад і лише вела до збільшення бюрократичного апарату в центрі.

Комунальне господарство завмерло, завмерло й життя в містах. Великі населені пункти обезлюдніли. Найбільшою проблемою для мешканців міст ставали такі логічні та очікувані зміни пору року. З настанням холодів, як згадує С. Єфремов, у помешканнях часто замерзала вода й потрібно було кілька годин, щоб відігріти труби⁵. Перед мешканцями багатоквартирних будинків постала нагальна проблема пошуку палива, щоб отопити будинок, адже центральне опалення не працювало. Також були ліквідовані асенізаторні об'єкти, оскільки коні та транспорт були реквізовані й ніяк було вивезти нечистоти. Колишні комунальні вигоди – опалення, водопостачання, каналізація в великих будинках перетворилися на пастку, адже з кризою комунального господарства, тепер люди значну частину часу мали лише пристосовуватися до виживання у надзвичайно складних умовах.

Змінився й стиль життя людини. Тепер побут міських мешканців мало чим відрізнявся від традиційного життя сільського домогосподарства. В 1921 – 22 роках 2/3 робітників отримали земельні ділянки для обробітки на Шулявці, Лук'янівці, Солом'янці та за межами міста⁶. Міське господарство, котре мало б витіснити сільськогосподарське виробництво подалі за “міські мури” тоді на початку 1920-х років навпаки здалося під натиском розрухи та кризи.

З початком НЕПу надзвичайно важливим для більшості жителів Києва стало функціонування міських комунальних служб, що забезпечували найнеобхіднішими послугами громадян, побут яких був пристосований до вигод великого міста. Потрібно пам'ятати, що в дореволюційній період відбувався швидкими темпами розвиток комунального господарства та благоустрою міста. В 1874 році в Києві було збудовано один з перших централізованих водогонів, що мав забезпечити мешканців Старого міста чистою та безпечною питною водою. До того ж Київ один з перших міст в Росії, та одним з перших в Європі, спромігся на будівництво роздільної каналізаційної мережі, протяжністю у 60 верст з 435 цегляними колодязями, який нараховував 7 насосних станцій⁷. Протягом перших 10 років радянської влади в Києві майже не відбувалося капітального будівництва водогону та каналізації. Виробництво електрики, порівняно з дореволюційними часами, у 1925 р. зросло лише на 10 %⁸. Каналізаційна магістраль виросла лише на 9 км., а водогону з 200 км. у 1918 р. до 250 км. у 1930 р.⁹

Трамвай, один з найстаріших в Європі, довгий час залишався єдиним доступним громад-

ським транспортом для більшості киян. На початку 1920-х років він майже припинив функціонувати. Трамвайну мережу було відновлено лише у 1926 р., а роком раніше місто закупило перших 5 автобусів “Форд”, які курсували між залізничним вокзалом та Голосієвим. Санітарний стан міста можна було б назвати як незадовільним. Фактично система відводу та утилізації відходів не еволюціонувала з передвоєнних часів. Більше 200 тисяч киян проживало в районах, позбавлених каналізації. Припинилося централізоване озеленення вулиць та брукування. І це при тому, що кількість мешканців постійно зростала в Києві і на початку 1930-х років перевищила 600 тисяч осіб.

Фахівці оцінювали стан міського господарства в 1920-х роках, як катастрофічний: “Електростанція ледве підтримує роботу тільки завдяки героїзму її старих робітників та інженерних кадрів. Струм подається тільки водопроводові та найвідповідальнішим установам міста. Вода подається з великими перебоями й не доходить до високих частин міста, а в низьких частинах до верхніх поверхів багатоповерхових будинків. Вбиральні в будинках не промивалися. Каналізація не функціонувала, двори являли собою клоаки, заповнені нечистотами. Виникали часті пожежі від тимчасових грубок та від одігрівання замерзлих водопровідних та каналізаційних труб. Від пожежі загинули цінніші будівлі в місті – багатоповерховий будинок по вулиці Воровського 5 і 6, Леніна 32 та інші. Місто руйнувалося. Темпи руйнації дедалі швидшали”¹⁰.

Зрушення в комунальному господарстві Києва мали б відбутися з початком індустріалізації, оскільки саме реконструкція побуту оголошувалася головним завданням культурної революції. Перший п’ятирічний план мав би створити передумови для звільнення жінок від малоєфективного хатнього господарства, що дало б нові робочі руки для промисловості. Здійснити такий глобальний проект можна було б через механізацію та усупільнення хатнього господарства, колективного виховання дітей, зрівнянні жінок у правах з чоловіками. Однак, насправді такі перетворення мали відбуватися лише в нових містах, що були затверджені спеціальним переліком РНК СРСР від 1 березня 1931 р. Будівництво в цих нових містах відбувалося за рахунок скорочення і так незначних капіталовкладень в старі міста¹¹. В роки першої п’ятирічки на розбудову водогону в Києві та в містах Правобережної України планували виділити майже 600 тисяч карбованців, в той час як лише на будівництво водогону у м. Запоріжжя мали використати більше 2 млн. крб.¹². Крім того, якщо в 1931 р. було спочатку було заплановано вкласти в реконструкцію комунального господарства України 160 млн. крб., а з часом ця цифра була зменшена до 100 млн. крб.¹³. Реальні ж капіталовкладення були ще меншими. Тоді ж було заморожено будівництво готелів, лазень, дитячих садочків. Незадовільним визнала Київська міська рада і будівництво санітарно-медичних закладів особливо на околицях міста, що постійно затягувалося й не забезпечувалося ні коштами, ні матеріалами¹⁴.

Згортання НЕПу призвело й до ліквідації розгалуженої системи обслуговування. Ліквідовувалися приватні магазини, перукарні, ремонтні майстерні, підприємства громадського харчування. Чи не найболючіше кияни відчували закриття й націоналізацію лазень, що призвело до погіршення обслуговування населення. Комунальні лазні працювали дуже погано – черги, відсутність води, погані санітарно-гігієнічні умови та часті простой призвели до того, що завантаження лазень склало лише 60 – 70 % від середньої потужності¹⁵. Потрібно нагадати, що в період жарких дискусій навколо перебудови побуту, що розгорнулися в 1920-х роках, домінувала ідея про об’єднання усіх елементів громадського обслуговування в межах кварталу, що мало б привести до скорочення витрат під час будівництва нових будинків за рахунок ліквідації або зменшення ванних кімнат, кухонь, комор тощо. Після того, як стало зрозуміло, що перша п’ятирічка провалилася й було заморожено будівництво нових лазень, механічних пралень та їдалень, задоволення щоденних побутових проблем мешканців міста перетворилося на болісний та багатоходовий процес.

В 1933 р. лише 26,2 % киян мешкали в приватних будинках – одноповерхової старої забудови з присадибними ділянками. Близько 60 % робітників в середині 1930-х років проживали в націоналізованому фонді – в колишніх заможних квартирах, переобладнаних під “комуналки”. Потерпаючи від труднощів в організації власного побуту в умовах скупченості, саме вони найбільше відчували на собі кризу комунального господарства на рубежі 1930-х років.

Спроба провести повну перебудову комунального господарства “наскоком” провалилася. Лише після того, як столицю України було вирішено перенести до Києва, почалася активна

перебудова та благоустрій міста. Проблема реформи комунального господарства полягала у тому, що довгий час не мали єдиного плану реконструкції Києва, а отже будівництво об'єктів комунального забезпечення відбувалося хаотично й безсистемно. Однак, відбулися перші великі перетворення, що відповідали загальносвітовим тенденціям. Наприклад, в 1935 р. почалося будівництво першої теплоцентралі, що мала принести в будинки киян централізоване постачання тепла, замінивши груби та парові котли. Перший теплопровід мав обслуговувати район залізничного вокзалу, а також через вулиці Комінтерну та Шевченка вийти на вулицю Володимирську, де до нього мали підключити приміщення обласного комітету та Центрального Комітету партії більшовиків¹⁶.

Будівництво повноцінної системи комунального господарства було неможливе без єдиного Генерального плану розвитку міста Києва. Як відомо, такий план скласти так і не вдалося. Головною причиною стала невідповідність історичного рельєфу та забудови Києва з культурними прагненнями більшовиків та їхніми смаками. Довгий час так і не було вирішено питання: де ж все таки буде знаходитися адміністративний та культурний центр нової столиці. Тому, в розвитку столиці середини 1930-х років помітно одну закономірність – скорочуються кошти на житлове будівництво та благоустрій квартального простору, а все більше грошей виділяється на розвиток водогону, освітлення вулиць та бруківку тротуарів у центральних районах.

Лише наприкінці 1930-х років в Києві відбулися відчутні зрушення в галузі забезпечення комунальними послугами населення. Ширилася мережа трамвайних маршрутів, котра з'єднувала робітничі околиці з центром та промисловими підприємствами. В 1935 р. було споруджено першу тролейбусну лінію, що проходила через площу Льва Толстого до Площі III Інтернаціоналу (сучасна Європейська площа), а далі завертала на Липки. В районі Печерська, між Липками та Звіринецькою, повним ходом йде будівництво нових будинків для радянської еліти. В 1939 р. було завершено будівництво Дніпровського водозабору з сучасними механізмами очистки та фільтрації води, який діє і до сьогодні. Розширені та збудовані нові поля зрошення на Куренівці, Нивках та Деміївці. Будівництво найважливіших об'єктів культурного забезпечення цілеспрямовано проводилося виключно в центрі. На околицях були збудовані клуби в Дарниці та на Куренівці. В центрі ж у другій половині 1930-х років повним ходом йде будівництво стадіонів, парків, центрів розваг. Серед них варто відзначити унікальний архітектурний проект стадіону імені Балицького, "Піонерський парк" архітектора В. Заболотного, або кінотеатр "Київ" з системою повного кондиціонування приміщення, збудований в 1937 – 1938 рр.

Однак, в загальній картині залишалися не впорядковані околиці, котрі за 1920 – 1930-ті роки мало змінилися. Адже реконструкція міста відбувалася шляхом будівництва нових закритих кварталів, котрі мали мінімальну систему комунального забезпечення. Такі райони, як містечко робітників вагонно-ремонтного заводу у Дарниці, або взуттєвиків на Куренівці, не вирішували ні житлової, ні санітарно-побутової проблеми. Житлова норма в Києві постійно скорочувалася, сягнувши в кінці 1930-х років до 4 метрів квадратних на особу. Плани житлового та комунального будівництва в місті постійно не виконувалися. Так, в розпал будівничого буму в Києві у 1936 р. було заплановано виділити на житлове будівництво 20 639 тисяч карбованців та здати 56.800 метрів квадратних житла, однак освоєно було лише 88 % капіталовкладень, а здано в експлуатацію лише 35.800 метрів житлової площі¹⁷. Як виявилось, вже з 1935 р. черга на отримання житла практично не рухалася, а список пільгових "позачерговиків" зріс до 200 осіб¹⁸. Нестача житла, відставання темпів реконструкції комунального господарства, недостатнє фінансування та відсутність єдиного плану розвитку міста призвели до загострення комунальної проблеми в місті. Прискорена урбанізація, головним інструментом якої був голод та занепад колгоспного села наприкінці 1930-х років, відбувалася просто нечуваними темпами. Механічний приріст населення зупинити адміністративними методами було просто неможливо. Напередодні радянсько-німецької війни населення Києва майже сягнуло мільйонного показника. Перенаселення та скупчення мешканців стали головною проблемою комунальних служб. Так, навесні щодня на подвір'ях міста скупчувалося до 657 тон сміття, а районні санітарні контори на день вивозили не більше 300 тон. Залишки часто скидали на вулицях Глибочицькій, Госпітальній, Новій тощо¹⁹.

Не покращила становища і комунальна реформа, проведена в 1937 р. Саме ініціатива

мешканців кооперативів, навіть в складних умовах індустріалізації, забезпечувала киян мінімальними рівнем комунального забезпечення. В 1933 р. в Києві нараховувалося 143672 членів житлокооперативів, котрі володіли 78 % всього націоналізованого житлового фонду²⁰. З 1937 р. майно кооперативів переходило до комунальної власності, а органи самоуправління скасовувалися, замість котрих запроваджувалися посади управдомів, на котрих було покладено також і цілий ряд невластивих їм функцій. Згідно постанови Уряду СРСР від 17 жовтня 1937 року, мешканці міст мали укласти договори з комунальними органами на обслуговування помешкання та прилеглої території. Однак, як свідчить тогочасна преса, кияни не поспішали цього робити. Не довіряючи владі, вони побоювалися, що в результаті обстежень буде виявлено надлишки житлової площі, або просто відбудеться чергове ущільнення²¹. Відповідно робота комунальних служб була значно ускладнена і процес укладання угод з мешканцями розтягнувся на кілька років.

Таким чином, розв'язати проблему забезпечення комунальними вигодами населення Києва так і не вдалося. Централізація та бюрократизація, відбірковий підхід та відсторонення мешканців від вирішення нагальних проблем громади перетворили радянське комунальне господарство на об'єкт справедливої критики мешканців. Прискорена урбанізація ставила перед радянською системою господарювання питання, на які вона не могла дати відповідь. Тому в 1920 – 1930-х роках мешканці Києва пережили кілька шоків експериментів, що кардинально змінювали їх звичний спосіб життя.

Розруха міського господарства на початку 1920-х років по суті ліквідувала особливий міський спосіб життя, оскільки вся система комунального господарства було знищена. Наступна криза була викликана “великим переломом” початку 1930-х років, одним з головних завдань якого було докорінно змінити побут населення. Однак, перенаселення міста й відставання житлового будівництва у сукупності з ліквідацією приватного сектора створили важкі умови для забезпечення побутових потреб мешканців Києва. Політико-ідеологічні та економічні експерименти призводили до трансформації антропогенного ландшафту загалом та деформації стилю життя городян.

---

¹ Фальковський М. История водоснабжения в России. – М., 1947. – 308 с.; Канализация Киева 1894 – 1994. – К., 1994. – 94 с.; Киевский трамвай за сорок лет. 1892 – 1932. – К., 1933. – 160 с.; Бейкул С., Братський К. Київський трамвай: До 100 річчя з дня пуску в експлуатацію. – К., 1992. – 94 с.

² Хоменко А. Спроба характеристики класової структури українських міст // Червоний шлях – 1924. – №7. – С.159–173.; Подгаецкий В. Города Украины в годы НЕПа. – Дніпропетровськ, 1994. – 174 с.

³ Бакуменко П. Украинская РСР в період відбудови народного господарства. – К., 1960. –107 с.; Історія міст і сіл УРСР. – К., 1968. – С. 290–380; Сырцова С. Рабочий класс Украины на завершальном этапе социалистической индустриализации. – К., 1979. – 192с.; Історія Києва в трьох томах. Т.3., Книга перша. – К., 1987. – С. 126–258.

⁴ Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України (далі – ЦДАВОВУ України). –Ф. 5. – Оп. 1 – Спр. 28. – Арк. 31.

⁵ Єфремов С. Щоденники 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 48.

⁶ Історія Києва в трьох томах. Т.3. Книга перша. – К., 1987. – С. 148.

⁷ Канализация Киева 1894 – 1994. – К. – 1994. – С. 18.

⁸ Вопросы коммунального хозяйства // Киевский пролетарий. – 1926. – № 27 (4 лютого).

⁹ Там само. – С. 38.

¹⁰ Григор'єв Є. Жовтень і міське господарство // Соціалістичний Київ. – 1933. – № 5 – 6. – С. 5–6.

¹¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 111.

¹² Там само. – Арк. 157.

¹³ Там само. – Арк.15.

¹⁴ Центральний Архів міста Києва. – Д.Р. – 437. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 136.

¹⁵ Рескін М. Культурна лазня – частина нового побуту // Соціалістичний Київ. – № 4. – С. 41.

¹⁶ Заславський М. Перший теплопровід у Києві // Соціалістичний Київ. – 1935. – №1. – С. 19.

¹⁷ Лаговський І. Покласти край недовиконанню планів житлового будівництва // Соціалістичний Київ. – 1937. – № 3. – С. 9.

¹⁸ Довжик І. Порушники революційної законності // Більшовик. – 1938. – № 106 (21 липня).

¹⁹ Комунальне господарство на весні // Більшовик. – 1938. – № 65 (18 березня).

²⁰ Сирота О. Добрушин І. Як вони господарюють. Ґрунтовно поліпшити роботу Київської житлокооперації // Соціалістичний Київ. – 1933. – № 3. – С. 14.

²¹ Укладання угод з мешканцями // Більшовик – 1938. – № 103 (7 травня).